

این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی «تعیین کتاب درسی معیار» به شماره ۱۵۰/۱۵۶۸۶ مصوب شورای پژوهشی سازمان «سمت» است. طرح به وسیله آقای دکتر عباسعلی رضایی* اجرا شده و آقای محمد آرمند* مقاله حاضر را بر اساس آن تهیه کرده‌اند.

بررسی کتاب درسی معیار در علوم انسانی

چکیده

کتابهای درسی دانشگاهی در علوم انسانی در کشور ما طبق سلیقه‌های مختلف و به شیوه‌های گوناگون تدوین و منتشر می‌شود. الگو و معیار مشخصی در این باره وجود ندارد. در اینجا ویژگیهای اساسی ۱۰۶ کتاب خارجی در علوم انسانی که از سوی ناشران معتبر منتشر شده‌اند آورده شده است و مطالب آن می‌تواند در تعیین الگو و معیار برای تدوین و انتشار کتب درسی در علوم انسانی به زبان فارسی مورد استفاده قرار گیرد. ویژگیهای کتب درسی در دو جنبه محتوایی و صوری (ظاهری) مورد بررسی قرار گرفته است که شامل ویژگیهای محتوایی: چگونگی مطالب پیش از متن (مقدمه، اهداف، مفاهیم کلیدی، خلاصه مطالب) و مطالب بعد از متن (انواع پرسشها، فعالیتهای یادگیری پیشنهادی، انواع ضمایم و پیوستها) همبندطور از نظر ویژگیهای ظاهری: قطع کتاب، جلد و نوع و رنگ آن، اندازه حروف و نوع آن، حاشیه صفحات، تصاویر و اشکال بررسی شده است.

مقدمه

امروزه کتابهای درسی دانشگاهی در علوم انسانی در ایران طبق سلیقه‌های مختلف و به شیوه‌های گوناگون تهیه، تدوین و منتشر می‌شوند و فقدان الگو و معیار مشخص موجب ناهماهنگی در تألیف کتب مختلف شده، مؤلفان کتب درسی را نیز با مشکل مواجه می‌سازد. بر این اساس در شورای پژوهشی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، بررسی ویژگیهای مهم کتابهای درسی دانشگاهی در علوم انسانی در اولویت قرار گرفت و طرحی در این باره اجرا گردید که نتیجه آن در این مقاله آورده شده است.

در طرح مذکور ۱۰۶ عنوان کتاب علوم انسانی (به زبان انگلیسی) که تاریخ انتشار آنها بین سالهای ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۱ بوده و از سوی ناشران معتبر خارجی انتشار یافته است^(۲)، بررسی و

* مدیر گروه زبان و ادبیات انگلیسی سازمان «سمت»

** عضو هیأت علمی سازمان «سمت»

ویژگیهای مهم آنها استخراج و تجزیه و تحلیل شده است. از این ویژگیها می توان به مثابه معیار و الگویی برای تدوین و انتشار کتب استفاده کرد. همچنین در این مقاله به طور مختصر اهداف طرح تحقیق (ویژگیهای مهم کتابهای درسی) و شیوه اجرای یافته‌های تحقیق، نتایج آن و پیشنهادها مطرح شده است.

اهداف طرح

۱. آگاهی از ویژگیهای مهم کتابهای درسی دانشگاهی علوم انسانی (به زبان انگلیسی)؛
۲. یافتن معیار و الگوی مناسب برای تدوین و انتشار کتب درسی دانشگاهی علوم انسانی (به زبان فارسی).

سؤالات پژوهش

در این پژوهش سؤالاتی درباره جنبه‌های مختلف کتاب درسی به شرح ذیل مطرح شده است:

۱. کتابهای درسی دانشگاهی در علوم انسانی با چه قطعی (اندازه‌ای) و چه نوع جلدی منتشر می‌شوند؟
۲. اندازه و نوع حروف کتابهای درسی دانشگاهی در علوم انسانی کدامند؟
۳. فاصله بین سطرها و حاشیه‌های کتابهای درسی چه میزان است؟
۴. تعداد ستون و سطرها در کتب درسی، چقدر است؟
۵. حجم کتب درسی (تعداد صفحات) و فصول آن چه میزان باشد؟
۶. در کتابهای درسی دانشگاهی چه نوع تمرین و چه نوع پرسشی مطرح شده است؟
۷. چه نوع فهرستهایی در کتابهای درسی آورده شده است؟
۸. کتب درسی دانشگاهی در علوم انسانی علاوه بر فهرست مطالب، مقدمه و متن دارای چه نوع مقدمه و چه نوع مطالب دیگری هستند؟

سابقه طرح و تحقیقات انجام شده

درباره ویژگیهای مهم کتابهای درسی دانشگاهی تحقیقات و مطالعات چندانی در ایران انجام نگرفته است. تحقیقی با عنوان «ویژگیهای کتاب درسی مطلوب دانشگاهی از دیدگاه استادان و دانشجویان» (آرمند، ۱۳۷۵) صورت گرفته است. بر اساس آن که می توان گفت از دیدگاه استادان و دانشجویان، کتاب درسی مطلوب دانشگاهی باید دارای ویژگیهای ذیل باشد:

- جلد از نوع شومیز و در قطع وزیری باشد؛
- طرح روی جلد متناسب با محتوای کتاب باشد؛
- کتاب دارای تصویر، توضیحات خاص، مثال و نمونه باشد؛
- فهرست مطالب در ابتدای کتاب و هدفهای آموزشی در اول هر فصل و توضیح واژه‌های کلیدی (Keywords) و ارجاعات در پاورقی آورده شود.
- در پایان کتاب منابعی برای مطالعه بیشتر ذکر و خلاصه هر فصل در پایان آن آورده شود.
- در ابتدای کتاب نویسنده یا مترجم معرفی شود.

دربارهٔ ویژگیهای کتابهای درسی آموزش و پرورش، در سال ۱۳۵۹ بررسی‌ای با عنوان «ویژگیهای مطلوب کتاب درسی و اصول تنظیم و بررسی و ارزشیابی آن» (خلخال، ۱۳۵۹) صورت گرفته است که در آن ویژگیهای مهم کتاب درسی در مقاطع تحصیلی آموزش و پرورش ذکر شده است. برخی از آنها برای تألیف کتاب درسی دانشگاهی نیز قابل استفاده است. با توجه به اینکه برخی ویژگیها؛ از جمله نوع تمرینها و پرسشها و تکالیف در پایان درس در کتابهای درسی آموزش و پرورش با کتب دانشگاهی متفاوت است و از سوی دیگر مخاطبان کتب درسی در آموزش و پرورش از نظر توانائیهای مختلف با مخاطبان کتب درسی دانشگاهی متفاوتند، بنابراین برخی ویژگیها بین این دو نوع کتب درسی، مشترک نیست.

روش اجرای طرح

جامعه آماری: جامعه آماری طرح را کلیه کتابهای درسی دانشگاهی در علوم انسانی تشکیل می‌دهد که در بین سالهای ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۱ م به چاپ رسیده‌اند.

شیوهٔ نمونه‌گیری و تعداد نمونه

با توجه به امکانات موجود از جامعه آماری، تعداد ۱۰۶ عنوان به صورت تصادفی انتخاب شده که به طور متوسط ۸ کتاب در هر یک از رشته‌های علوم انسانی است.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز، از پرسشنامه‌های ۲۴ سؤالی، در راستای پرسشهای اصلی تحقیق، استفاده شده است. در این پرسشنامه‌ها ویژگیهای کتاب از جنبه‌های مختلف مطرح می‌شود: فرم صفحه، مشخصات فصلها و مشخصات کل کتاب.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق شامل اطلاعاتی دربارهٔ اندازه (قطع) کتاب، نوع و اندازه و رنگ حروف، اندازه حاشیه، فاصلهٔ سطرها و تعداد سطرهای هر صفحه، چگونگی تمرینات خلاصهٔ مطالب، لغات مهم، تعداد صفحات، تعداد فصلها، فهرستها، نوع و رنگ جلد است. اطلاعات هر یک از موارد فوق به تفکیک به شرح ذیل است:

۱. اندازه کتاب. از مجموع کتابهای بررسی شده ۷۱ کتاب در چهار اندازهٔ خاص و ۳۵ کتاب نیز در اندازه‌های متفاوت بود که قابل طبقه‌بندی نبودند و اطلاعات جمع‌آوری شده در این باره در جدول ۱ آمده است:

جدول ۱ قطع (اندازهٔ کتاب)

درصد	تعداد	اندازه کتاب
۸/۵	۹	۱۴×۲۱ cm
۲۶/۴	۲۸	۱۶×۲۴ cm
۱۵/۱	۱۶	۱۹×۲۳ cm
۱۷	۱۸	۲۱×۲۸ cm
۳۳	۳۵	سایر اندازه‌ها
۱۰۰	۱۰۶	جمع کل

۲. اندازهٔ حروف. اندازه حروف در ۳ نوع (کوچک کمتر از ۱۰، متوسط بین ۱۰ تا ۱۴ و بزرگ بیشتر از ۱۴) بررسی شده است که نتایج به شرح جدول ذیل است:

جدول ۲ اندازهٔ حروف

درصد	تعداد	اندازه کتاب
۰/۰۹	۱	کوچک
۹۶/۲	۱۰۲	متوسط
۰/۰۹	۱	بزرگ
۱/۰۹	۲	ترکیبی از اندازه‌ها
۱۰۰	۱۰۶	جمع کل

۳. نوع حروف. چهار نوع حروف در کتابها بررسی شده است (حروف معمولی، حروف ایتالیک (خوابیده) و پررنگ (توپر) و حروف با خط زیر). اطلاعات بدست آمده در این باره در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳ نوع حروف

نوع حروف	تعداد	درصد
معمولی	۱۰۶	۱۰۰
ایتالیک (خوابیده)	۲۱	۱۹/۸
پررنگ (توپر)	۳۹	۳۶/۸
حروف با خط ریز	۱۰۲	۹۶/۲

۴. رنگ حروف. اطلاعات جمع‌آوری شده درباره رنگ حروف کتب در جدول ۴ آورده شده است:

جدول ۴ رنگ حروف

رنگ حروف	تعداد	درصد
سیاه	۸۳	۷۸/۳
سیاه و آبی	۷	۶/۶
سیاه و قرمز	۳	۲/۸
سیاه و سبز	۳	۲/۸
رنگهای دیگر	۱۰	۹/۴
جمع کل	۱۰۶	۱۰۰

۵. میزان حاشیه. اندازه حاشیه صفحات کتب بررسی و جمع‌آوری شده، در جداول ذیل آمده است:

جدول ۵ میزان حاشیه

حاشیه راست	تعداد	درصد	حاشیه چپ	تعداد	درصد
۱ cm	۱۱	۱۰/۴	۱ cm	۱۰	۹/۴
۱/۳۰ cm	۱	۰/۰۹	۱/۳۰ cm	۱	۰/۹
۱/۵۰ cm	۳۴	۳۲/۱	۱/۵۰ cm	۲۷	۲۶/۴
۱/۸۰ cm	۲	۱/۹	۱/۸۰ cm	۲	۱/۹
۲ cm	۳۵	۳۳	۲ cm	۲۸	۲۵/۵
۲/۵۰ cm	۷	۶/۶	۲/۵۰ cm	۶	۵/۷
۳ cm	۶	۵/۷	۳ cm	۵	۴/۷
۳/۵۰ cm	۳	۲/۸	۳/۵۰ cm	۶	۵/۷

ادامه جدول ۵

درصد	تعداد	حاشیه چپ	درصد	تعداد	حاشیه راست
۷/۵	۸	۴ cm	۲/۸	۳	۴ cm
۱/۹	۲	۴/۵۰ cm	۰/۹	۱	۵ cm
۳/۸	۴	۵ cm	۰/۹	۱	۶ cm
۰/۰۹	۱	۵/۵۰ cm	۰/۹	۱	۶/۵ cm
۳/۸	۴	۶ cm	۰/۹	۱	۷ cm
۰/۹	۱	۶/۵۰ cm			
	۱	۷ cm			

۶. حاشیه بالا و پایین. اندازه حاشیه‌های بالا و پایین صفحات در کتب بررسی شده، در جدول زیر آمده است:

جدول ۶ حاشیه بالا و پایین صفحات

درصد	تعداد	حاشیه پایین	درصد	تعداد	حاشیه بالا
۵/۷	۶	۱ cm	۹/۴	۱۰	۱ cm
۲۷/۴	۲۹	۱/۵ cm	۰/۹	۱	۱/۳۰ cm
۲۹/۲	۳۱	۲ cm	۸/۵	۹	۱/۵۰ cm
۲۵/۵	۲۷	۲/۵ cm	۳۶/۸	۳۹	۲ cm
۱۱/۳۰	۱۲	۳ cm	۳۰/۲	۳۲	۲/۵۰ cm
۰/۹	۱	۴ cm	۱۱/۳	۱۲	۳ cm
			۱/۹	۲	۴ cm
۱۰۰	۱۰۶	جمع کل	۱۰۰	۱۰۶	جمع کل

۷. کاهش بین سطرها. در کتابهایی که به این منظور بررسی شده‌اند سه فاصله مختلف بین سطرها (۱ cm و ۲۱/۵ cm) وجود داشته است. اطلاعات به دست آمده در جدول ۷ آورده شده است.

جدول ۷ فاصله بین سطرها

درصد	تعداد	فاصله بین سطرها
۰/۹	۱	۱ سطر
۹۹/۱	۱۰۵	۱/۵ سطر
۰	۰	۲ سطر
۱۰۰	۱۰۶	جمع کل

۸. تعداد سطرها در هر صفحه. اطلاعات جمع‌آوری شده در این باره در جدول ۸ مشاهده می‌شود.

جدول ۸ تعداد سطرهای کتاب

تعداد سطرها	تعداد	درصد
۳۲-۳۰	۱	۰/۹
۳۴-۳۲	۱	۰/۹
۳۶-۳۴	۴	۳/۸
۳۸-۳۶	۲	۱/۰۹
۴۰-۳۸	۴	۳/۸
۴۲-۴۰	۲۶	۲۳/۴
۴۴-۴۲	۱۵	۱۳/۵
۴۶-۴۴	۱۵	۱۳/۵
۴۸-۴۶	۷	۶/۳
۵۰-۴۸	۹	۸/۱
۵۲-۵۰	۱	۰/۹
۵۴-۵۲	۲	۱/۹
۵۶-۵۴	۳	۲/۸
۵۸-۵۶	۲	۱/۹
۶۰-۵۸		

۹. تمرینات و پرسشها. مطالبی که قبل از شروع فصل آورده می‌شود؛ از جمله اهداف آموزشی هر فصل، مرور مطالب و پرسشهای مختلف مورد بررسی قرار گرفت. نتیجه اطلاعات جمع‌آوری شده در جدول ۹ نشان داده شده است.

جدول ۹ تمرینات و مطالب

انواع مطالب و پرسشها و تمرینات	تعداد	درصد
تمرین برای آماده شدن	۲۶	۲۴/۵
نگات مهم در ابتدای فصول	۳	۲/۸
خلاصه مطالب	۵۳	۵۰
نتیجه‌گیری در پایان فصول	۲۲	۲۰/۸
مفاهیم کلیدی	۲۱	۱۹/۸
پرسشهای انتقادی	۳۷	۳۴/۹

ادامه جدول ۹

درصد	تعداد	انواع مطالب و پرسشها و تمرینات
۱۱/۳	۱۲	پرسشهای مطالعه‌ای
۳/۸	۴	پرسشهای صحیح - غلط
۴/۷	۵	پرسشهای چند گزینه‌ای
۴۸/۱	۵۱	پرسشهای مروری
۱۷	۱۸	فعالیت‌های یادگیری
۰/۹	۱	سؤالات تکمیل کردنی
۵/۷	۶	تکالیف نوشتاری
۲۲/۶	۲۴	سایر تمرینات
۱۶	۱۷	پاورقی
۶/۶	۷	یادداشتها

۱۰. مطالب ابتدا و انتهای کتاب. شامل مطالبی است که علاوه بر متن اصلی در ابتدا و انتهای کتاب آورده می‌شود، از قبیل معرفی نویسنده، فهرست مطالب، شکلها، پیشگفتار و غیره ... اطلاعات جمع آوری شده در این زمینه در جدول ۱۰ آورده شده است:

جدول ۱۰ مطالب ابتدا و انتهای کتاب

درصد	تعداد	مطالب ابتدا و انتهای کتاب
۲۳/۶	۲۵	معرفی نویسنده
۹۶/۲	۱۰۲	فهرست مطالب
۱۴/۲	۱۵	فهرست شکلها
۸۰/۲	۸۵	پیشگفتار
۳/۸	۴	پیش درآمد
۱۰/۴	۱۱	توصیه‌هایی به مدرسان
۱۴/۲	۱۵	توصیه‌هایی به دانشجویان
۵/۷	۶	فهرست اختصارات (علائم اختصاری)
۷۵/۵	۸۰	شکلها
۵۲/۸	۵۶	جداول
۳۶/۸	۳۹	واژه‌نامه
۵۵/۷	۵۹	فهرست منابع
۹۶/۲	۱۰۲	فهرست راهنما
۱۸/۳	۱۲	سایر موارد

۱۱. نوع جلد. جلد کتابهای درسی شومیز (مقوایی) یا گالینگور (چرمی) هستند. نتایج به دست آمده به شرح ذیل است.

جدول ۱۱ نوع جلد کتاب

نوع جلد	تعداد	درصد
شومیز	۸۰	۷۵/۵
گالینگور	۲۶	۲۴/۵
جمع کل	۱۰۶	۱۰۰

۱۲. رنگ روی جلد. رنگ روی جلد کتابها در سه نوع: یک رنگ، دو رنگ و چند رنگ بررسی و اطلاعات بدست آمده در جدول ۱۲ نشان داده شده است.

جدول ۱۲ نوع رنگ روی جلد

انواع رنگ روی جلد	تعداد	درصد
یک رنگ	۲	۱/۹
دو رنگ	۸۰	۷۵/۵
چند رنگ	۲۴	۲۲/۶
جمع کل	۱۰۶	۱۰۰

نتیجه گیری

در این تحقیق ۱۰۶ کتاب در رشته‌های علوم انسانی از جنبه‌های مختلف بررسی شده و ویژگیهای آنها استخراج گردیده است. نتایج به دست آمده به شرح ذیل است:

- اندازه (قطع) کتاب: جدول ۱ نشان می‌دهد، بالاترین درصد به قطع 16×24 سانتیمتر است. البته در این مورد نمی‌توان اظهار نظر قطعی کرد؛ زیرا قطع کتاب در بین رشته‌های مختلف علوم انسانی متفاوت است و حتی در یک رشته خاص نیز بین موضوعات مختلف رشته ممکن است قطع کتاب متفاوت باشد در هر صورت بیشترین فراوانی قطع 16×24 است.

- اندازه حروف: در جدول ۲ بیشترین فراوانی اندازه متوسط (۱۰ تا ۱۴) است. بنابراین اندازه حروف مناسب در کتب لاتین بین شماره ۱۰ تا ۱۴ و به طور میانگین شماره ۱۲ می‌باشد. البته، این اندازه فقط درباره کتابهای لاتین صادق است و نمی‌توان به خط فارسی تعمیم داد.

- نوع حروف. از بین انواع حروف، بیشترین فراوانی (جدول ۳) حروف معمولی است و در کلیه کتب مورد بررسی از حروف معمولی استفاده شده است و در ۹۶ درصد کتابها نیز از حروف

زیر خط دار استفاده شده است.

- رنگ حروف. اطلاعات جدول ۴ نشان می‌دهد، در اغلب کتب، ۷۸ درصد از رنگ سیاه استفاده شده است.

- اندازه حاشیه. فاصله بین نوشته‌ها تا پیرامون کتاب در اندازه‌های متفاوت بوده، در کتب بررسی شده حاشیه بیشتر کتابها از سمت راست ۲ cm و از سمت چپ ۱/۵ cm است و از سمت بالا ۲/۵ cm و از سمت پایین ۲ cm است.

- فاصله بین سطرها. با توجه به جدول ۷، فاصله بین سطرهاى بیشتر کتب (۹۹/۱ درصد) ۱/۵ سطر است. بنابراین، این فاصله را می‌توان فاصله مناسب بین سطرهاى کتاب در نظر گرفت. - تعداد سطرهاى صفحات. جدول ۸ نشان می‌دهد، اغلب کتب (۲۳/۴ درصد) دارای ۴۰ تا ۴۲ سطر هستند.

- تمرینات و پرسشها. با توجه به جدول ۹ در اغلب کتب (۵۰ درصد) خلاصه مطالب و در ۳۵ درصد پرسشهای انتقادی و در ۴۸ درصد پرسشهای مروری و در ۲۴/۵ درصد تمریناتی برای آمادگی آورده شده است.

- مطالب ابتدا و انتهای کتاب. در جدول ۱۰، این نتایج به دست آمده است: در ۹۶ درصد کتب، فهرست راهنما (index) و در ۹۶ درصد دیگر، فهرست مطالب، در ۸۰ درصد، پیشگفتار در ۷۵ درصد، شکل و در ۵۶ درصد، فهرست منابع و در ۵۳ درصد، جدول و در ۳۷ درصد، واژه‌نامه آورده شده است.

- نوع جلد. جدول ۱۱ نشان می‌دهد، جلد ۷۵/۵ درصد از کتب شومیز است.

- رنگ روی جلد. با توجه به جدول ۱۲، جلد بیشتر کتب دارای دو رنگ است.

پیشنهادها

- در این تحقیق با توجه به محدودیتهای مختلف، ۱۰۶ عنوان کتاب که به طور متوسط در هر یک از رشته‌های علوم انسانی ۸ عنوان را شامل می‌گردد، بررسی شده است. با توجه به کتب فراوان در هر یک از رشته‌ها، اگر چنین تحقیقی با نمونه بیشتری صورت گیرد، دارای اعتبار و قدرت تعمیم بالاتری خواهد بود.

- در این تحقیق صرفاً کتابهای درسی به زبان انگلیسی بررسی شده است. کتابهای به زبان فارسی با کتابهای انگلیسی متفاوتند. ضروری است درباره این خصوصیت از قبیل فاصله سطرها، اندازه حروف و غیره تحقیقات دیگری درباره کتابهای فارسی صورت گیرد.

- اغلب ویژگیها و خصوصیات کتابهای درسی ارائه شده در طرح پژوهشی مورد نظر بر اساس داده‌های آماری است. در مورد مسائلی؛ از جمله نقش حاشیه در کتاب درسی چیست؟ کم و زیاد بودن حاشیه‌ها چه تأثیری می‌تواند در آموزش داشته باشد، در این تحقیق بحث نشده است بنابراین چنانچه درباره هر یک از خصوصیات، تحقیق جامع جداگانه‌ای صورت گیرد، بسیار مفید خواهد بود.

توضیحات

۱. این تحقیق با اعتبار سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) انجام گردیده است و در اجرای آن آقای امیررضا نعمت تبریزی و خانم علیه جباری نیز همکاری کرده‌اند.
۲. تعدادی از ناشران معتبر که کتب آنان در این بررسی انتخاب شده، به شرح ذیل است:
- McGraw-Hill, Routledge, Prentice Hall, Oxford, - MacMillan, John Willey & Sons, Allen & Bacon Hogton Milflin, Taylor & Francis, Sage, Wodsworth.

منابع و مأخذ

۱. آرمنند، محمد [و دیگران]؛ ویژگیهای کتاب درسی مطلوب دانشگاهی از دیدگاه استادان و دانشجویان، سخن سمت، سال دوم، خرداد و تیر ۱۳۷۶.
۲. خلخالی، مرتضی؛ «ویژگیهای مطلوب کتاب درسی و اصول تنظیم، بررسی و ارزشیابی آن»، نشریه ۱۷، تهران: سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی، ۱۳۵۹.
3. Hartly, James (1991); *Designing Instructional Text*, London: Koganpage.
4. Stein, Marcy (2001); "Text book Evaluation and Adoption", *Reading and Writing Quarterly*, vol. 17. Issue 7.